

جلوه‌هایی از پدافند غیرعامل در راهبردهای دفاعی قرآن مجید و سیره نبوی

فیروزه کرمی*

استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام نور تهران مرکز لواسان، گروه الهیات و معارف

اسلامی، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۳/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۰۴)

چکیده

توجه به پدافند غیرعامل برای افزایش توانمندی‌های دفاعی کشورها و کاهش تهدید و آسیب‌پذیری آن‌ها در حوزه‌های گوناگون امری اجتناب‌ناپذیر است که مطمح نظر سیاست‌مداران بزرگ دنیای امروز است. با ظهور اسلام، جبهه کفر و هجوم گسترده‌ای را برای هدم و نابودی این دین الهی و انسانی آغاز کرد. لذا در برخی از آیات قرآن کریم آشکارا به اهمیت حفظ آمادگی همه‌جانبه در برابر دشمنان و دفاع از حریم دین و کیان مسلمانان توجه و تأکید شده‌است. همچنین، در سیره دفاعی پیامبر^(ص) نیز نمونه‌های فراوانی از انواع روش‌ها و تاکتیک‌های دفاعی و بهره‌گیری مؤثر از موقعیت‌های مناسب زمان و مکان برای رویارویی و مقابله با دشمنان دین وجود دارد. هدف این پژوهش، بررسی و واکاوی روش‌ها و تاکتیک‌های دفاعی گوناگونی است که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم در قرآن کریم بدان اشاره شده‌است و نیز استخراج و ارائه نمونه‌هایی از تدابیر و برنامه‌های دفاعی در سیره پیامبر^(ص) با توجه به آنچه که امروزه به عنوان اصول پدافند غیرعامل شناخته شده، از دیگر اهداف این پژوهش است. این مقاله با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با توجه به دو عامل عمده فرماندهی هوشمندانه پیامبر اسلام و روحیه شهادت طلبانه مؤمنان، به تبیین مهم‌ترین ابعاد و روش‌های دفاع غیرعامل در آموزه‌های قرآن کریم و سیره پیامبر^(ص) از قبیل اقدامات فرهنگی و عملیات روانی، افزایش قدرت نظامی در جبهه اسلام، افزایش میزان بازدارندگی در جبهه دشمن، رعایت اصول مدیریت در شرایط بحران، شناسایی فرصت‌ها و تهدیدها، کاربست طرح فریب دشمن، دوراندیشی، آینده‌نگری و... می‌پردازد.

واژگان کلیدی: قرآن، سیره نبوی^(ص)، دفاع، پدافند غیرعامل.

* E-mail: karami@lavasan.tpnu.ac.ir

مقدمه

یکی از روش‌های تدافعی که از دیرباز به وسیله بشر مورد استفاده قرار گرفته‌است و امروز به صورت یک علم به کار می‌رود، دفاع یا پدافند غیرعامل است که به سبب افزایش توان بازدارندگی دشمن، نقش ممتازی در کاهش احتمال آغاز درگیری نظامی داشته‌است و می‌تواند آثار مخرب جنگ‌های پیش رو را تقلیل دهد. این راهبرد فطری که عنصر دفاعی بشر در برابر تمام حوادث به شمار می‌رود، یکی از ابزارهای افزایش پایداری و پشتوانه اقتدار ملی بوده‌است و با برخورداری از برخی قابلیت‌های کلیدی، از جمله هم‌راستا بودن با سیاست‌های تنش‌زدایی، بستر مناسبی برای توسعه پایداری کشورهای محسوب شده، به عنوان پایدارترین و ارزان‌ترین روش دفاع مورد توجه و اهتمام بوده‌است.

در شرایط کنونی، دشمنان اسلام به گونه‌ای همه‌جانبه و با اشکال، ابعاد و انواع متعدد و متنوعی در زمینه ناکارآمد جلوه دادن آموزه‌های وحیانی قرآن و سنت در عرصه‌های حیات فردی و اجتماعی تلاش می‌کنند. با فعالیت‌های گسترده فرهنگی و رسانه‌ای در تخریب چهره مسلمانان و متهم‌سازی آنان به خشونت‌طلبی از هیچ اقدامی فروگذار نمی‌کنند و اسلام‌هراسی و شیعه‌هراسی را در دستور کار خود دارند. به‌علاوه، از هر فرصتی برای درگیری نظامی و کشتار و غارت مسلمانان و تاراج سرمایه‌های مادی و معنوی آنان استفاده می‌کنند. این تنوع و تعدد در رفتار خصمانه جبهه کفر و استکبار راهکارها و راهبردهای دفاعی متناسبی را طلب می‌کند. کنکاش و تعمق در آموزه‌های قرآن کریم و سیره نبوی^(ص) راهبردها و رهنمودهای مهم و ارزشمندی را فرا روی ما می‌نهد تا با استفاده از آنها بتوانیم توان دفاعی جبهه حق را افزایش دهیم و توطئه‌ها و ترندهای جبهه شیطان را خنثی و بی‌اثر سازیم. پژوهش حاضر در حوزه نظری به توسعه دانش بشری از طریق کشف و شناسایی اقدامات پدافند غیرعامل در آموزه‌های قرآنی و سیره نبوی^(ص) و تدوین آنها در قالب ادبیات دفاعی زمان حاضر می‌پردازد. همچنین، رهیافت‌های ناشی از این تحقیق می‌تواند در سیاست‌گذاری‌ها و اجرای برنامه‌های پدافند

غیرعامل کشور مؤثر افتد. این پژوهش درصدد پاسخ به این سؤال اصلی است که اصول و برنامه‌های پدافند غیرعامل، در آموزه‌های دفاعی اسلام چگونه تبیین می‌شود؟ همچنین، جلوه‌های آن در قرآن و سیره نبوی چیست؟

با تأمل در قرآن کریم درمی‌یابیم که این کتاب آسمانی در موارد متعددی نسبت به مسئله دفاع و پیشگیری از مخاطرات احتمالی از جانب دشمنان توحید و منادیان حق پرستی، حساسیت نشان داده و موارد فراوانی از تدابیر و برنامه‌های دفاعی در لابه‌لای آیات قرآن به کنایه یا تصریح آمده‌است. این تأملات در راستای دفاع از نظام و ارزش‌های الهی و مقابله با تهاجم‌ها و تهدیدهای دشمنان حق و عدالت بر پایه اصول پدافند غیرعامل، درس‌های مهم و سرنوشت‌سازی را با خود به همراه دارد. همچنین، در سیره پیامبر اکرم (ص) مصادیق متعددی از توجه و اهتمام به اصول و ضوابط دفاع غیرعامل در مواجهه با دشمنان دین وجود دارد؛ چنان‌که با صرف کمترین هزینه‌های مادی و معنوی توانسته‌اند به بیشترین اهداف توحیدی خود نائل آیند.

تاکنون کتاب‌ها و مقالاتی در باب موضوع پدافند غیرعامل نوشته شده‌است که برخی از آن‌ها دستمایه این پژوهش نیز قرار گرفته‌اند و از باب نمونه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

- محسن فردرو و همکارانش در کتابی با عنوان *ارزش‌های دینی حاکم بر دفاع غیرعامل* برای فرهنگ‌سازی پدافند غیرعامل و با هدف تقویت و تحکیم پایه‌های امنیت و ثبات ملی به جمع‌آوری و تدوین دیدگاه‌های کارشناسان این امر همت گماشته‌اند. این کتاب در سال ۱۳۸۸ از سوی سازمان تبلیغات اسلامی چاپ شده‌است. از همین نویسنده و همکارانش، مجموعه جزوات ۱۶ جلدی با عنوان «آشنایی با دفاع غیرعامل از دیدگاه ارزش‌های دینی و دستورالعمل تبلیغی آن» و با هدف اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی در زمینه پدافند غیرعامل در همان سال منتشر شده‌است.

- باقری در پژوهشی به جنبه‌هایی از مدیریت بحران پیامبر اکرم^(ص) با تأکید بر موارد خاص چهار غزوه بدر، اُحد، احزاب و تبوک پرداخته‌است و رفتار و عمل پیامبر^(ص) را در قالب مدیریت عقیده، رفتار، مدیریت عملیاتی و سیاسی و نیز مؤلفه‌های آن‌ها بررسی کرده‌است.

- مصلی‌نژاد در مقاله خود به تبیین این مسئله می‌پردازد که ضرورت توسعه پایدار در ایران ایجاب می‌کند که هر گونه برنامه‌ریزی پدافند غیرعامل بر اساس نشانه‌های هویت، ارزش‌های دینی و نوسازی در قالب الگوی پدافند غیرعامل به صورت متوازن تنظیم گردد.

چنان که ملاحظه می‌شود، تمرکز اصلی پژوهش‌های انجام‌شده بر قرآن و سیره دفاعی پیامبر اسلام^(ص) نبوده‌است، حال آنکه تنوع و تعدد آیات قرآن کریم و نیز فراوانی نمونه‌های عینی در رفتارهای دفاعی نبی مکرم اسلام^(ص)، ظرفیت و مناسبت تدوین مجموعه‌ای کامل و مستوفی از جلوه‌های پدافند غیرعامل در راهبردهای دفاعی قرآن مجید و سیره نبوی^(ص) را دارد.

در این جستار بر آنیم که اولاً این نمونه‌ها و مصادیق از آموزه‌های قرآنی و نبوی استخراج و احصاء شوند، ثانیاً با مفاهیم و اصطلاحات رایج در فضای علمی پدافند غیرعامل متناسب و منطبق گردند. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و مذاقه در منابع و داده‌های کتابخانه‌ای، منابع الکترونیکی و تحقیقات مرتبط، به استخراج مستندات قرآنی، تفسیری و روایی با هدف تبیین چگونگی استفاده از اصول و ضوابط دفاع غیرعامل در قرآن و سیره پیامبر اعظم^(ص) می‌پردازد.

۱. تعریف برخی مفاهیم

۱-۱. سیره

سیره در لغت، اسم مصدر به معنای «طریقه و روش» است. راغب در مفردات از آن به حالتی و روشی یاد می‌کند که نهاد و وجود انسان و سایر جانداران بر آن قرار دارد؛ خواه غریزی، خواه اکتسابی؛ چنان که گفته می‌شود: «فلانی سیره و روشی نیکو یا قبیح دارد» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۷۶). همچنین، گفته‌اند: «السَّيْرَةُ: الطَّرِيقَةُ فِي الشَّيْءِ وَالسَّنَّةُ، لِأَنَّهَا تَسِيرٌ وَتَجْرِي» (مصطفوی، ۱۴۳۰ ق.، ج ۵: ۳۴۹). بنابراین، عبارت است از استمرار روش و شیوه مستمر عملی در میان مردم بر انجام یا ترک یک عمل (ر.ک؛ فرهنگنامه اصول فقه، ۱۳۹۲: ۴۹۴). در اصطلاح نیز مجموعه‌ای برای کشف ضوابط کلان و قواعد کلی است که انسان زندگی خود را با آن محک می‌زند و معیاری برای زندگی انسان است (ر.ک؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۸۴: ۷). سیره نبوی عبارت است از سبکی که پیامبر^(ص) در عمل و روش برای مقاصد خود به کار می‌برده است (ر.ک؛ مطهری، ۱۳۹۶: ۵۰).

۲-۱. پدافند

این واژه متضاد «آفند» و به معنی «دفاع در برابر هجوم یا تک دشمن» است و شامل مجموعه اقداماتی می‌شود که به منظور جلوگیری از تهاجم و شکسته شدن حریم یک کشور انجام می‌شود.

پدافند در مفهوم کلی خود مجموعه اقداماتی است که به منظور دفع، خنثی‌سازی، کاهش تأثیر اقدامات آفندی دشمن و جلوگیری از دستیابی دشمن به اهداف خودی انجام می‌گیرد. پدافند به دو گروه پدافند عامل و پدافند غیرعامل تقسیم‌بندی می‌شود (ر.ک؛ اسکندری، ۱۳۹۱: ۱۷ و موحدی‌نیا، ۱۳۸۵: ۲۳).

۱-۲-۱. پدافند عامل

پدافند یا دفاع عامل، مجموعه ابزارها، فناوری و تاکتیک‌هایی است که انواع تهاجم نظامی دشمن را دفع می‌کند و مستلزم به کارگیری تجهیزات نظامی برای خنثی‌سازی و یا کاهش اثرات عملیات خصمانه دشمن است (ر.ک؛ همان: ۲۲ و فردرو و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۲).

۱-۲-۲. پدافند غیر عامل

به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌شود که مستلزم به کارگیری جنگ افزار نیست و با اجرای آن می‌توان از وارد شدن خسارات مالی به تجهیزات و تأسیسات حیاتی و حساس نظامی و غیرنظامی و تلفات انسانی جلوگیری نمود و یا میزان این تلفات و خسارات را به حداقل ممکن کاهش داد (ر.ک؛ همان، ۱۳۹۰: ۱۰). در بیشتر منابع علمی و نظامی دنیا به اصول عمده پدافند غیرعامل در قالب شیوه‌های غیرمسلحانه، از جمله موارد زیر اشاره شده است: اختفا، استتار، پوشش، فریب، تفرقه و پراکندگی، مقاوم‌سازی، استحکامات و اعلام خبر (ر.ک؛ موحدی نیا، ۱۳۸۵: ۷۴).

در این پژوهش، رهیافت‌های اسلام در موضوع پدافند غیرعامل در دو بخش جلوه‌های قرآنی و جلوه‌هایی از سیره نبوی بررسی می‌شود.

۲. رهیافت‌های جلوه‌های قرآنی در موضوع پدافند غیرعامل

یکی از ویژگی‌های قرآن کریم، جامعیت و در بر داشتن کلیات برنامه‌های بشری به منظور هدایت انسان و نیل به حیات طیبه است؛ چنان که می‌فرماید: ﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ﴾ و ما این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر همه چیز و مایه هدایت، رحمت و بشارت برای مسلمانان است ﴿(النحل/۸۹). امام باقر^(ع) درباره جامعیت قرآن می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَىٰ لَمْ يَدْعُ شَيْئًا تَحْتَاجُ إِلَيْهِ

اللَّهُمَّ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِلَّا أَنْزَلَهُ فِي كِتَابِهِ وَبَيَّنَّهُ لِرَسُولِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ...» (کلینی، ۱۳۲۹ق، ج ۱: ۱۵۰ و حرّ عاملی، بی تا، ج ۲۸: ۱۶)؛ یعنی «خداوند آنچه را که امت تا روز قیامت بدان احتیاج دارد، در قرآن آورده است و برای رسول خود بیان فرموده است». با توجه به این امر، هیچ موضوع مهمی در راستای هدایت انسان نیست که قرآن به آن نپرداخته باشد و با تأمل دقیق در آیات قرآن درمی‌یابیم که خداوند متعال نسبت به مسئله دفاع و پیشگیری از مخاطرات احتمالی از جانب دشمنان توحید و منادیان حق پرستی، هشدارهای فراوانی داده است و در آیات متعددی به این مهم پرداخته است که در این مجال، تنها به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌کنیم.

۱-۲. افزایش قدرت نظامی و توان دفاعی

قرآن کریم ضمن توصیه به مسلمانان درباره لزوم آماده‌باش و مراقبت دائمی، به استفاده از تاکتیک‌ها و روش‌های مختلف سفارش می‌کند؛ چنان که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ وَفِرُوا جَمِيعًا﴾ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، آمادگی خود را در برابر دشمن حفظ کنید و در دسته‌های متعدد یا به صورت دسته واحد (طبق شرایط هر زمان و هر مکان) به سوی دشمن حرکت نمایید ﴿النساء / ۷۱﴾. اگرچه برخی مفسران، «حذر» را به «اسلحه» تفسیر کرده‌اند (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۴۴۷)، اما معنای وسیع آمادگی بر اساس مقتضیات زمان و مکان از جمله معانی آن است. این آیه دستور جامع و همه‌جانبه‌ای به همه جوامع مسلمان در همه قرون و اعصار می‌دهد که برای حفظ امنیت خود و دفاع از خویش دائماً مراقب باشند و هر گونه آمادگی مادی و معنوی را با بسیج منابع فرهنگی، اقتصادی و انسانی و نیز استفاده از کامل‌ترین نوع سلاح زمان فراهم سازند (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۳).

۲-۲. افزایش میزان بازدارندگی در دشمن

آیه ۶۰ از سوره مبارکه انفال می‌فرماید: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ: هر نیرویی در قدرت دارید، برای مقابله با دشمنان آماده سازید و اسب‌های ورزیده (برای میدان نبرد)، تا به وسیله آن دشمن خدا و دشمن خویش را بترسانید. این آیه از عصر نزول تا امروز و تا ابد مفهومی زنده، پویا و به‌روز دارد؛ زیرا هر گونه قدرت و ابزار بازدارنده، دفاعی یا هجومی را که دسترسی به آن برای مؤمنان در طول تاریخ ممکن باشد، شامل می‌شود و در کلمه جامع «قوة» نهفته است. اطلاق کلمه «قوة» شامل انواع سلاح‌ها، افراد آموزش دیده، تأسیسات و آموزشگاه‌های نظامی، استحکامات، وحدت صفوف و نیروها، تلاش و تکاپوی ملی، رشد، قدرت و استقلال اقتصادی، موضع برتر سیاسی، استحکام باورهای ایدئولوژیک و هر آنچه به عنوان پشتوانه مادی و معنوی به حساب می‌آید. در برخی تفاسیر، حتی خضاب کردن موی سر و صورت به وسیله پیرمردان برای اینکه خود را در دید دشمن جوان بنمایانند، از مصادیق قوه شمرده شده است (ر.ک؛ ابن‌عاشور، بی‌تا، ج ۴: ۱۸۴ و بهرام‌پور، ۱۳۷۹، ج ۳: ۳۹۳). همچنین، باید بنیه دفاعی مسلمین در زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، نظامی، عقیدتی و... چنان قوی باشد که توطئه‌های دشمن را از هر نظر خنثی کند. از آنجا که تأمین بودجه دفاعی نیاز به مشارکت عمومی دارد، مؤمنان را برای انفاق و پشتیبانی‌های مالی و نیز به کارگیری هر گونه امکانات برای افزایش بازدارندگی مورد خطاب این آیه قرار می‌گیرند (ر.ک؛ قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۳۵۴ و فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۷: ۳۴۸).

۲-۳. استحکام باورهای ایدئولوژیک

از آنجا که اساس و مبنای نبردهای پیامبر^(ص) تأسیس حکومتی مبتنی بر فضایل و ارزش‌های اخلاقی بود، نه کسب قدرت بیشتر، بر این اساس، تحکیم عقاید توحیدی و

تبلیغ قدرت اسلام در قلب‌ها مؤثر واقع شده، باعث آمادگی روحی بیشتر اصحاب برای نبرد و اهدای جان خویش در راه ترویج عقیده می‌شد؛ به عنوان نمونه، در جنگ اُحُد، خداوند دل‌های مؤمنین را به این بشارت استوار ساخت که اگر در میدان نبرد پایداری کرده، ثابت قدم بمانند، خدا را به یاد داشته، دل استوار دارند و از تعقیب دشمن روی برنتابند و به غنایم مشغول نشوند، خداوند آنان را به وسیله فرشتگان آسمانی یاری خواهد کرد (ر.ک؛ ابوزهره، ۱۳۷۳: ۶۴۵). در این زمینه، آیات الهی به خوبی گواهی می‌دهند (ر.ک؛ آل عمرال/ ۱۲۳-۱۲۷ و ۱۳۹-۱۵۹).

۴-۲. استقلال اقتصادی

قرآن کریم در آیه ۱۴۱ سوره نساء و به صراحت کامل^۱ در آیه ۲۸ سوره توبه بیان می‌کند که وابستگی اقتصادی مهم‌ترین عامل وابستگی جامعه به بیگانگان است و در توصیف مسلمانی و آیین آن در آیه ۲۹ سوره فتح می‌فرماید که خودکفایی، استقلال و اعتماد بر خود و بر پای خود ایستادن از آیین مسلمانی است (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲: ۱۱۰).

اصطلاح دفاع اقتصادی به مجموعه اقدامات یک یا چند کشور به منظور مقابله با تهاجمات اقتصادی دشمن اطلاق می‌گردد (ر.ک؛ درّی نوگورانی، ۱۳۹۴) و اقتصاد مقاومتی به این معنا که حتی در فرایند فشار، روند رو به رشد اقتصادی در کشور محفوظ بماند (ر.ک؛ سیف، ۱۳۹۱: ۲۲-۵)، حاکی از آن است که این مفهوم با مفهوم پدافند غیرعامل لازم و ملزوم و به نوعی، مکمل هم هستند (ر.ک؛ کلهر و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۰۳-۱۱۳). استقلال اقتصادی در سیره نبوی نیز مورد توجه و تأکید است؛ به عنوان نمونه، می‌توان از تأسیس بازارهایی در مدینه یاد کرد که با هدف رونق و گسترش تجارت داخلی و خارجی و نیز توسعه اقتصادی مدینه، به گسترش هرچه بیشتر و سریع‌تر اسلام و عدم وابستگی به قوم یهود منجر شد (ر.ک؛ رحیمی و غلامی فیروزجانی، ۱۳۹۴: ۸۸-۷۱).

۲-۵. نمایش قدرت و توان نظامی

به کارگیری تاکتیک‌های مناسب برای افزایش قدرت دفاعی و بازدارندگی مؤمنان و عقب‌نشینی دشمنان، از آیه ۱۲۳ سوره توبه نیز قابل استفاده است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَ لِيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! با کافرانی که به شما نزدیک‌ترند، پیکار کنید! آن‌ها باید در شما شدت و خشونت (و قدرت) احساس کنند و بدانید خداوند با پرهیزگاران است﴾. در این آیه، پس از توصیه به توجه به مقابله با دشمنان نزدیک، به نمایش قدرت و توان نظامی به منظور ایجاد رعب و هراس در دل دشمن امر شده است. انجام رزمایش‌های مختلف در حوزه‌های مؤثر و کاربردی، که امروزه یکی از ابزارهای جنگ روانی به شمار می‌رود، خود مصداقی از نمایش قدرت است که سبب افزایش شناخت از نقاط ضعف و قدرت و در نتیجه، افزایش بازدارندگی و کاهش آسیب‌پذیری نیروهای خودی گشته، به شکست روحیه دشمن و عقب‌نشینی او می‌انجامد (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۸: ۱۹۷).

۳. اقدامات فرهنگی و عملیات روانی

در بخش جلوه‌های قرآنی پدافند غیرعامل، اقدامات فرهنگی و عملیات روانی موضوعی بسیار گسترده و درازدامنی وجود دارد که خود درخور بحث و فحوصی مجزا و مستوفی است، اما در اینجا، به ذکر نمونه‌هایی از شیوه‌های قرآن در این زمینه بسنده می‌شود.

۳-۱. پاسخ‌گویی قرآن به شبهات مخالفان

برخی از آیات قرآن در مقام پاسخ‌گویی به جنگ روانی دشمن و خنثی‌سازی آن است؛ به عنوان نمونه، قرآن کریم در مقابل ایراد شبهه درباره عدم امکان زنده شدن

استخوان‌های پوسیده انسان بعد از مرگ می‌فرماید: ﴿قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ﴾ بگو همان کسی که اولین بار آن را آفرید، آن را زنده خواهد کرد و او بر هر آفریده‌ای آگاه است ﴿یس / ۷۸﴾. بنابراین، قرآن با نقل و بیان افکار باطل در پی پاسخ‌گویی برآمده و به شبهه استبعاد معاد جسمانی پاسخی محکم و متقن می‌دهد. پاسخ‌های قرآن به شبهات مخالفان را می‌توان در سه دسته پاسخ به کافران، اهل کتاب و منافقان جای داد. آیه فوق در قبال شبهه کفار و آیات نازل‌شده درباره حکمت‌های تغییر قبله در خطاب به اهل کتاب (البقره / ۱۴۲-۱۴۵ و ۱۵۰) و آیات سوره منافقون در پاسخگویی به شبهات منافقان شایسته بررسی و تدبر هستند.

۲-۳. استحکام سخن و بلاغت قرآن در کلام

فصاحت و بلاغت شگفت‌انگیز کلام وحی را می‌توان به عنوان یکی دیگر از عوامل مهم خنثی‌سازی عملیات روانی کفار و مشرکان علیه پیامبر^(ص) و خود قرآن به شمار آورد؛ چراکه با توجه به رشد چشمگیر ادبیات عرب در آن روزگار و علاقه و تمایل فوق‌العاده مردم به شعر و شاعری، بیان قوی و ادبیات فخیم و معجزه‌آسای قرآن چشم‌ها را خیره و دل‌ها را بی‌قرار می‌کرد. محتوای غنی و پرمعنای قرآن همراه با ادبیات فاخر و ظاهر زیبای آن راه را بر بسیاری از سمپاشی‌ها و شبهه‌افکنی‌ها می‌بست. اسلوب بیان و استدلال‌های انحصاری قرآن از ویژگی‌های اعجاز بیانی آن به شمار می‌رود و در ابعاد وسیعی، از جمله سبک دلپسند همراه با روش، تعابیر دقیق و ویژه، نکات و فنون هنری شگفت‌آور و جدید در کتب و منابع علوم قرآنی به صورتی مبسوط بیان شده‌است (ر.ک؛ معرفت، ۱۳۹۷: ۳۳).

۳-۳. تحدی و هم‌اوردطلبی قرآن

پیامبر گرامی اسلام^(ص) در سال‌های ابتدایی بعثت با اتهام‌هایی از قبیل شاعر، ساحر و مجنون مواجه بود و آیات قرآن نیز از سوی دشمنان با عبارت‌هایی مانند کهنات، شعر و

اساطیرالاولین خوانده می‌شد که در آیات متعددی نیز این اتهامات رد می‌شوند (ر.ک؛ الطور/ ۲۹-۳۱؛ یس/ ۶۹؛ الفرقان/ ۵؛ الأنعام/ ۲۵؛ النحل/ ۲۴ و الأحقاف/ ۱۷). هنگامی که مخالفان با وجود به کار گرفتن انواع حیل‌های روانی شکست خوردند، گفتند: ﴿لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا: اگر می‌خواستیم، همانند قرآن را می‌آوردیم﴾ (الأنفال/ ۳۱). قرآن کریم در چندین آیه در مقام تحدی برآمده است و آنان را به مبارزه می‌طلبد و اعلام می‌کند که اگر راست می‌گویید، سخنی مانند آن بیاورید: ﴿فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ﴾ (الطور/ ۳۴). افزون بر این، چون درماندگی آنان آشکار می‌شود، در گام‌های بعدی، تحدی را به ده سوره (هود/ ۱۳) و آنگاه به یک سوره (یونس/ ۳۸) تقلیل می‌دهد.

بنابراین، «پاسخ‌گویی به ایراد اشکالات، دروغ‌پردازی‌ها و شبهه‌افکنی‌ها»، «فصاحت و بلاغت» و نیز «اعجاز ادبی و تحدی قرآن» سه عنصر مهم در مقابله با کفار و مشرکان در صدر اسلام بوده است که همواره می‌تواند به عنوان سرمشقی در دفاع از حریم دین و جامعه مسلمان به کار آید.

۳-۴. اخبار به غیب و اطلاع‌رسانی به موقع

نزول آیه سی‌ام سوره انفال و اخبار از مکر و نقشه کفار قریش برای حبس، قتل و یا تبعید پیامبر^(ص)، آن حضرت را آماده هجرت کرد. از علی^(ع) خواست تا در بسترش بخوابد و آنگاه از مکه خارج شده، خود را به یثرب (مدینه) رساند. این امر را می‌توان یک نمونه از اقدامات مهم پدافندی از نوع غیرعامل و استفاده از اصل فریب برای ناکامی نقشه دشمن و مصون ماندن از تهاجم او به شمار آورد. قرآن کریم درباره این جانفشانی علی^(ع) می‌فرماید: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ: برخی از مردم جان خویش را برای خشنودی خدا می‌فروشند و خداوند نسبت به بندگانش مهربان است﴾ (البقره/ ۲۰۷).

۳-۵. امدادهای غیبی

امروزه «افزایش بازدارندگی» و «کاهش آسیب‌پذیری» به عنوان یکی از مهم‌ترین اهداف در اصول دفاع غیرعامل مطرح می‌شود. بازدارندگی به تدابیری اطلاق می‌شود که با استفاده از وسایل و عملیات روانی به جای ابزار فیزیکی از بروز جنگ‌ها جلوگیری می‌کند. توانایی‌های بازدارندگی، توانایی‌های دفاعی را تقویت می‌کند و توانایی‌های دفاعی به نوبه خود به بازدارندگی کمک می‌کند (ر.ک؛ اسکندری، ۱۳۹۰: ۱۵).

یکی از مباحث مهم قرآن کریم در آیات جهاد، امدادهای غیبی است که تحت شرایطی شامل حال مجاهدان اسلام می‌گردد. صرف نظر از جنبه ماهوی و فوق بشری، این موضوع از حیث توجه به نقش و کارکرد آن در پیروزی رزمندگان اسلام و ارتباط با مسئله دفاع غیرعامل درخور تأمل است. در این مجال، به طور خلاصه به برخی از نمونه‌ها در آیات قرآن کریم اشاره می‌کنیم.

۳-۶. نزول سکینه و آرامش در جریان صلح حدیبیه

برخی از آیات سوره مبارکه فتح ناظر به شرایط سنگین حاکم بر فضای تنظیم قرارداد صلح حدیبیه بین مسلمانان و بزرگان قریش است. برخی جریان‌ها در اثنای تنظیم این صلح‌نامه خلاف انتظار همراهان پیامبر^(ص) بود. عقب‌نشینی‌های تاکتیکی پیامبر^(ص)، دستور اکید آن حضرت مبنی بر نحر کردن شتران قربانی در منطقه حدیبیه و عدم توفیق زیارت خانه خدا و... سبب اعتراض برخی افراد به این قرارداد شد که حاکی از تزلزل و تردید قلبی آنان بود. در این سوره می‌خوانیم: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزِدُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ وَ لِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ او کسی است که آرامش را در دل‌های مؤمنان نازل کرد تا ایمانی بر ایمان ایشان بیفزایند. لشکریان آسمان‌ها و زمین از آن خداست و خداوند دانا و حکیم است ﴿(الفتح / ۴)﴾. از این آیه استفاده می‌شود که توجه به سرمایه‌های عقیدتی و ایمانی نیروها، ارتقای پایداری

مؤمنان و افزایش مراتب ایمان در مصون‌سازی روح و جان مسلمانان به منظور کاهش آسیب‌پذیری‌ها و در نهایت، تسهیل مدیریت بحران مورد توجه و تأکید است که جملگی از لوازم و نکات کلیدی و مهم در موضوع پدافند غیرعامل می‌باشد.

۳-۷. نزول آرامش و جنود الهی در غزوه حنین

پس از فتح مکه، پیامبر^(ص) و مسلمانان برای فرونشاندن فتنه قبایل هوازن و ثقیف با ۱۲۰۰ سرباز، صبحگاه قبل از روشن شدن هوا وارد دره حنین شدند که ناگهان صدای غرش تیرها و فریاد جنگجویان دشمن از پشت سنگرها، هراس و وحشت عجیبی در بین مسلمانان پدید آورد، حتی منافقان تصمیم به قتل پیامبر^(ص) گرفتند (ر.ک؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۵۵). قرآن در این زمینه می‌فرماید: ﴿لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَ يَوْمَ حَنْينَ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتِكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئاً وَ ضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحَبَتْ ثُمَّ وَائْتُمْ مُدْبِرِينَ * ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَ أَنْزَلَ جُنُوداً لَمْ تَرَوْهَا وَ عَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ: خداوند شما را در جاهای زیادی یاری کرد (و بر دشمن پیروز شدید) و در روز حنین، هنگامی که فزونی جمعیت خودتان شما را مغرور ساخت، ولی هیچ به دردتان نخورد و زمین با همه وسعت بر شما تنگ شده، سپس پشت به دشمن کرده، فرار نمودید. سپس خداوند سکینه خود را بر پیامبرش و بر مؤمنان نازل کرد و لشکریانی فرستاد که شما نمی‌دیدید و کافران را مجازات کرد و این است جزای کافران﴾ (التوبه/۲۵-۲۶). همچنین، آیات ۱۲۳ تا ۱۲۷ سوره آل عمران به نزول ملائکه و اطمینان قلبی رزمندگان اسلام در جنگ بدر اشاره دارد.

۳-۸. ایجاد رعب و ترس در دشمنان

فروفرستادن امدادهای غیبی برای نصرت مسلمانان از طریق ایجاد رعب و ترس در دل دشمنان در دسته‌ای دیگر از آیات شایسته توجه است. ارباب دشمن در جنگ بدر (الأنفال/۱۲)، جنگ اُحُد (آل عمران/۱۵۱)، جنگ با یهودیان بنی‌نضیر (الحشر/۲) و

بنی‌قریظه (الأحزاب / ۲۶-۲۷) از جمله اقداماتی است که برای افزایش بازدارندگی و کاهش آسیب‌پذیری در صفوف مؤمنان و نیز افزایش آسیب‌پذیری دشمن و کاهش روحیه و انگیزه دشمن برای ادامه نبرد انجام می‌گیرد که امروزه از اهداف خرد و کلان دفاع غیرعامل به شمار می‌رود. این نکته شایان ذکر است که رعب‌افکنی در دل دشمن که از عوامل مؤثر پیروزی به شمار می‌رود، نتیجه شرایط ایمانی، ایجاد روحیه همبستگی و آرامش روانی رزمندگان اسلام بوده است. از باب نمونه می‌توان به پایمردی مؤمنان راستین، آن نماز جماعت و شعارهای گرم و داغشان، اظهار وفاداری و سخنانی که «سعد بن معاذ» به نمایندگی از انصار خطاب به پیامبر (ص) و در آستانه جنگ بدر عرضه داشت، اشاره نمود؛ سخنانی که حاکی از صلابت، شجاعت و قوت ایمانشان بود. بنابراین، شیوه فرماندهی پیامبر اسلام (ص) در پرورش و تقویت روح ایمان، عشق به جهاد و افتخار به شهادت و اتکای به خداوند قادر منان در والاترین وجه خود در همه غزوات و سرایا درس آموز می‌باشد (ر.ک؛ شیث خطاب، ۱۳۷۸: ۱۱۱).

۹-۳. اختفا و استتار

پنهان‌کاری، پوشش، استتار و اختفا از شیوه‌های مهم حراست از نیروهای خودی در برابر دشمن و جلوگیری از ناکامی در اجرای برنامه‌های آفندی است. در زبان قرآن، این معنا را از توصیه حضرت یعقوب (ع) به پسرانش در بدو ورود به مصر می‌توان دریافت. قرآن مجید از زبان یعقوب (ع) هنگامی که فرزندان خود را برای دومین بار به سرزمین مصر می‌فرستد، بیان می‌دارد که به هنگام ورود به مصر از یک در وارد نشده، بلکه از درهای متفرق وارد شوند: ﴿وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ: ای پسران من، از یک دروازه وارد نشوید و از دروازه‌های مختلف وارد شوید...﴾ (یوسف / ۶۷).

بیشتر مفسران بر این نظرند که به سبب بهره‌مندی برادران یوسف از زیبایی و تنومندی، انجام این کار امکان جلب توجه مردم و یا احیاناً برانگیختن حسد حسودان و

دشمنی با آنان را کاهش می‌داد؛ زیرا ممکن بود نسبت به آن‌ها نزد دستگاه حکومت بدگویی کنند و آن‌ها را به عنوان یک جمعیت بیگانه که قصد خرابکاری دارند، مورد سوء ظن قرار دهند. لذا پدر به آن‌ها دستور داد از دروازه‌های مختلف وارد شهر شوند تا جلب توجه نکنند و در نتیجه، مورد چشم‌زخم یا حسادت واقع نشوند (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۱: ۲۹۸ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۰: ۳۰).

۳-۱۰. استعانت از خداوند و توکل به او

در مکتب توحیدی، خداوند متعال منشاء همه قدرت‌ها و نیز ملجأ و متکای همه انسان‌هاست. به همین دلیل، در آموزه‌های وحیانی، همه انسان‌ها به اتکال و اتکای به خداوند تعالی فراخوانده شده‌اند. حضرت یعقوب^(ع) در ادامه همان ماجرای قبلی به فرزندانش می‌گوید: ﴿... مَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ إِنْ الْحَكْمُ إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ: و من نمی‌توانم حادثه‌ای را که از سوی خدا حتمی است، از شما دفع کنم! حکم و فرمان تنها از آن خداست. بر او توکل کرده‌ام و همه متوکلان باید بر او توکل کنند﴾ (یوسف / ۶۷).

موضوع استعاذه که در قرآن از زبان پیامبرانی چون حضرت نوح، یوسف، موسی^(ع) بیان شده‌است و آنچه در باب حضرت مریم^(س) و همسر عمران (ر.ک؛ آل عمران / ۳۶) آمده‌است و نیز سوره‌های ناس و فلق که پیامبر اکرم^(ص) را مخاطب ساخته‌اند، ناظر بر همین معنا هستند. استعاذه در معنی وسیع خود برخاسته از یک امر غریزی است؛ زیرا انسان‌ها هنگام رویارویی با مخاطرات می‌کوشند تا با پناه جستن از یک قدرت برتر به آرامش و اطمینان دست یابند و استعاذه در حقیقت، پناه بردن به دژ مستحکم و امن الهی به منظور مصونیت در برابر دشمنی شیاطین جن و انس است. خداوند منان نیز وعده فرموده که پناه‌جویان به خود را در کنف حمایت خویش قرار دهد و وعده الهی حتمی و تخلف‌ناپذیر است.

با تأکید بر این نکته مهم که فراوانی به کارگیری آنچه امروزه با عنوان اصول و ضوابط دفاع غیرعامل، مطمح نظر صاحب‌نظران و سیاست‌مداران نظامی دنیا واقع شده‌است، در منبع و حیاتی قرآن کریم، مستلزم تعریف و تدوین طرح‌های پژوهشی گسترده‌ای است و این مجال اندک بیش از این فرصت بیان آن را ندارد، سخن از مصادیق قرآنی را به همین جا ختم نموده، نمونه‌ها و مصادیقی از دفاع غیرعامل را در سیره رفتار دفاعی پیامبر اعظم^(ص) یادآوری می‌کنیم.

۴. جلوه‌هایی از سیره نبوی در موضوع پدافند غیرعامل

زندگانی پیامبر اسلام^(ص) سرشار از مجاهدت و تلاش در انجام رسالت الهی و تحقق آرمان‌های دین مبین اسلام بود. در این مسیر پرفراز و نشیب، وی لحظه‌ای از شر دشمنان و ظلم کفار و مشرکان فارغ نبود و همواره در معرض تهدید و مکر آنان قرار داشت. رسول اکرم^(ص) برای مواجهه با دشمنی‌های متنوع و پرشمار دشمنان کینه‌توز و نیرنگ‌باز، برحسب مورد تدابیر و تمهیدات مختلفی می‌اندیشید که نمونه‌های متعددی از آن در تاریخ اسلام ثبت و ضبط شده‌است. بررسی این موارد می‌تواند برای جامعه اسلامی مفید و درس آموز باشد.

۴-۱. رعایت اصول مدیریت در شرایط بحران

«بحران» در اصطلاح به شرایطی اطلاق می‌شود که حوادث، رخدادها و عملکردهای طبیعی و انسانی که به صورت ناگهانی و کنترل‌ناپذیر به وجود می‌آید و موجب مشقت یک مجموعه از جامعه انسانی می‌شود و برای برطرف کردن آن نیاز به اقدامات اضطراری، اساسی و فوق‌العاده است (ر.ک؛ اسکندری، ۱۳۹۰: ۹۶). این در حالی است که مدیریت بحران علم و هنر برنامه‌ریزی، سازماندهی، هدایت و رهبری یکپارچه، جامع و هماهنگ است که با استفاده از امکانات و ابزارها تلاش می‌کند خطرات ناشی از بحران‌های مختلف را کنترل نماید (ر.ک؛ همان: ۱۰۰ و حسینی، ۱۳۸۷: ۳۰). مدیریت

پیامبر^(ص) را از چهار جنبه زیر می‌توان بررسی کرد که در این مجال، تنها به مصادیقی از آن‌ها بسنده می‌شود (ر.ک؛ باقری، ۱۳۸۰: ۳-۲۱).

الف) مدیریت امور عقیدتی و تبلیغی (ایجاد انگیزه الهی، استقرار توحید، مقابله با مستکبران، حمایت از مستضعفان)؛

ب) مدیریت رفتاری (مظهریت رحمت الهی، اجرای مساوات، مشورت و تبادل نظر، انضباط و جدیت در امور)؛

ج) مدیریت نظامی (به کارگیری پیشرفته‌ترین تدابیر نظامی وقت، ایجاد جنگ روانی در صفوف دشمن، و کسب اطلاعات)؛

د) مدیریت سیاسی (انعقاد پیمان‌های سیاسی با قدرت‌های بی‌طرف، خنثی کردن نیروهای مخالف و تمایل به صلح و آتش‌بس).

در جریان هجرت پیامبر^(ص) از مکه به مدینه، مدیریت بی‌نظیر آن حضرت حاکی از کاربست مجموعه اقداماتی است که توانایی بالای آن حضرت را در انجام مراحل مختلف مدیریت بحران نشان می‌دهد. دقت در این فراز از تاریخ اسلام، درس‌های زیادی را برای آموختن در خود نهفته دارد که از جمله آن‌ها عبارتند از: جمع‌آوری اطلاعات، پژوهش، برنامه‌ریزی، ایجاد ساختارهای مدیریتی، آموزشی، تأمین منابع، تمرین و مانور (ر.ک؛ اسکندری، ۱۳۹۱: ۱۲ و تشکری، ۱۳۹۰: ۲۹۶-۳۲۳). هجرت پیامبر اکرم^(ص) از مکه به مدینه و مدیریت فوق‌العاده آن حضرت در همه مراحل این سفر به عنوان الگویی از مدیریت بحران در مراحل مختلف قبل، حین و پس از بحران ارائه‌دانی است که به دو نمونه از آن اشاره می‌شود.

۲-۴. اعلام و انداز از خطر تعرض دشمن

اعلام خبر و هشدار پیامبر^(ع) برای ترک مکه و هجرت به سمت مدینه مبنی بر نزدیک بودن عملیات تعرضی دشمن و آماده‌باش نیروهای خودی، امروزه از طریق تجهیزات

اعلام خبر، از جمله رادار، دیده‌بانی بصری، آژیر، پیام‌ها و آگهی‌های هشداردهنده در دست اقدام و عمل قرار می‌گیرد (ر.ک؛ همان: ۱۳ و موحدی‌نیا، ۱۳۸۶: ۲۹).

۳-۴. سازمان‌دهی مخفیانه نیروها برای جابجایی و مهاجرت

پیامبر اکرم (ص) قبل از اینکه خود به سوی مدینه هجرت کند، بدون آنکه توجه و حساسیت کفار را برانگیزد، تعداد درخور توجهی از مسلمانان را پیشاپیش به سوی مدینه اعزام کرده بود. گسیل مسلمانان به مدینه قبل از هجرت شخص پیامبر (ص)، از مدیریت آن حضرت در شرایط بحران به لحاظ سازماندهی و اعزام نیروها بدون ایجاد حساسیت در دشمن و دست یازیدن به اقدامات بازدارنده حکایت می‌کند. رسول خدا (ص) پیش از ترک مکه به علی (ع) فرمود که پس از رفتن او، امانت‌های مردم را که نزد آن حضرت باقی مانده بود، به صاحبان آنان تحویل دهد و مقدمات هجرت فاطمه (س) و چند تن دیگر را که تا آن زمان موفق به هجرت نشده بودند، فراهم کند. امیر مؤمنان علی (ع) نیز طبق دستور پیامبر (ص) مرکب‌هایی تهیه کرد و به سوی مدینه روانه شد. علی (ع) در تاریکی شب و مخفیانه به همراه فاطمه زهرا (س)، مادرش فاطمه بنت اسد، فاطمه دختر زبیر بن عبدالمطلب (همسر مقداد بن اسود)، ایمن، پسر ام ایمن - دایه پیامبر (ص) - و برخی دیگر از مسلمانان غریب و ضعیف، در قالب کاروانی کوچک هجرت خود را آغاز کرد (ر.ک؛ پیشوایی، ۱۳۸۲: ۱۹۸).

۴-۴. شناسایی فرصت‌ها و تهدیدها

پیامبر اکرم (ص) برای افزایش توانمندی مسلمین و بازداشتن کفار و مشرکان از تعرض به ایشان همواره با تیزبینی و دقت تمام ظرفیت‌ها و امکانات موجود را ارزیابی می‌کرد و نقاط آسیب و تهدید را شناسایی می‌نمود. نمونه‌ای از این ژرف‌اندیشی و آینده‌نگری را می‌توان در تدابیر و تصمیمات آن حضرت پس از ورود به مدینه رهگیری کرد.

مسلمانان مهاجر پس از ورود به مدینه، با شرایط کاملاً متفاوتی نسبت به مکه روبه‌رو بودند. ورود و استقرار مسلمانان در مدینه در کنار مزیت‌ها و ظرفیت‌های بی‌مانندی که برای توسعه و ترویج اسلام فراهم می‌کرد، در درون خود تهدیدهایی هم نهفته داشت که بی‌توجهی به آن می‌توانست خسارات فراوانی به بار آورد و فرصت‌های بسیاری را نابود سازد. پیامبر اکرم (ص) با هوشیاری تمام این فرصت‌ها و تهدیدها را به‌خوبی شناسایی کرد و با اتخاذ تدابیر لازم و مناسب، حرکت الهی خود را سرعت و شتابی چشمگیر بخشید. آن حضرت اهدافی را برای یاران خویش ترسیم نمود که در راه رسیدن به آن‌ها از بذل جان و مال خویش دریغ نمی‌ورزیدند (ر.ک؛ شیت خطاب، ۱۳۷۸: ۸۹).

۴-۴-۱. پیمان برادری

هجرت پیامبر (ص) به مدینه و تمرکز مسلمانان در این شهر، فصل جدیدی از اقدامات دفاع غیرعامل از سوی آن حضرت به شمار می‌رود. مهاجرین و انصار که پرورش یافته دو محیط مختلف بودند، در طرز تفکر و معاشرت فاصله زیادی با هم داشتند، اوسیان و خزرجیان که جمعیت انصار را تشکیل می‌دادند، صدها سال با هم نبرد کرده، دشمنان خونین هم بودند. با این خطرات و اختلافات، ادامه حیات دینی و سیاسی به هیچ وجه امکان‌پذیر نبود، ولی پیامبر این مشکلات را به روشی خردمندانه از هم حل کرد (ر.ک؛ سبحانی، ۱۳۸۵: ۴۴۶). پیامبر (ص) مشکل اختلاف هواداران خود را با «عقد اخوت و پیمان برادری» حل نمود و با این کار توانست جو ناهمگون و تنش‌زای مدینه را در کنترل درآورد. این اقدام پیامبر (ص) با توجه به شناسایی تهدیدهایی که از جانب کفار قریش و سایر بُت‌پرستان شبه‌جزیره وجود داشت و نیز شناسایی آسیب‌پذیری مسلمانان در قالب رقابت‌ها و حساسیت‌های گذشته، به منظور کاهش آسیب‌پذیری و مصون‌سازی جامعه نوپای اسلامی درخور تأمل است.

۲-۴-۴. تحیب و تألیف قلوب

ایجاد زمینه‌ها و موجبات الفت و محبت و نیز ایجاد انگیزه و گرایش مثبت در بین کفار و مشرکان نسبت به اسلام و مسلمانان از جمله سیاست‌های مهم و مؤثر پیامبر اعظم^(ص) در فروکاستن از شدت و دامنه دشمنی‌ها بود. از نمونه این سیاست‌ها می‌توان به مدارا کردن و رفتار انسانی با اسیران جنگی و در برخی موارد، آزادسازی آن‌ها، اعطای سهم بیشتر از غنایم جنگی به تازه‌مسلمانان و ازدواج با زنانی از سایر طوایف و قبایل اشاره کرد.

ازدواج مهم‌ترین پیوند و میثاق اجتماعی، به‌ویژه در فرهنگ عرب آن زمان بود و تأثیر بسیاری از خود بر جا می‌گذارد. در محیطی که جنگ، خونریزی و غارتگری جزئی از طبیعت ثانویه آنان شده بود، بهترین عامل بازدارنده از جنگ‌ها و عامل وحدت و الفت، پیوند ازدواج و زناشویی بود. قرآن کریم با توجه به شرایط خاص پیامبر برای نشر و گسترش اسلام، احکام خاصی را در برخی موارد صادر نموده است. آیه ۵۰ از سوره احزاب موارد هفتگانه ازدواج‌های مجاز برای آن حضرت را شرح می‌دهد. سرپرستی زنان بیوه، بی‌پناه و همسران شهدا، کسب قدرت، ایجاد نرمش در دل دشمنان، ترمیم رابطه و باطل کردن برخی عقاید جاهلی، از جمله اهداف جواز تعدد زوجات پیامبر^(ص) هستند. چون این مقاله گنجایش تفصیل بیشتر را ندارد، تنها از یک نمونه نام می‌بریم و آن ازدواج پیامبر اکرم^(ص) با ام‌حبیبه (دختر ابوسفیان) است که به منظور کاستن دشمنی و عداوت او صورت گرفت (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۳۸۲).

۳-۴-۴. قرارداد با یهودیان مدینه

سیاست‌های پیامبر اکرم^(ص) در مواجهه با یهودیان مدینه در زمینه رعایت اصول و ضوابط پدافند غیرعامل شایسته توجه است. یهودیان مدینه از دیرباز در یرب ساکن بودند و اقتصاد و تجارت آن سامان را قبضه کرده بودند، پیامبر اکرم^(ص) با پیش‌بینی مخالفت

آن‌ها و احتمال ایجاد تنش و التهاب در بین مسلمانان و یهودیان با دعوت سران سه طایفه بزرگ یهود مقیم مدینه، پیمان هم‌زیستی به امضا رساندند. امضای این قرارداد سبب شد که روابط طرفین بر اساس دوستی استوار شود (ر.ک؛ ابراهیم حسن، ۱۳۸۵: ۹۵) و به پایدارسازی حکومت و مدیریت راهبردی پیامبر^(ص) در مدینه کمک شایانی نمود.

۴-۴-۴. ساختن مسجد

مسجد را می‌توان اساسی‌ترین پایگاه وحدت‌بخش مسلمانان از ظهور اسلام تاکنون برشمرد. نقش سازنده مسجد در تعلیم و تربیت، ارائه آموزش‌های دینی، قرآنی و یا حتی نظامی در راستای دفاع از سرزمین‌های اسلامی در طول تاریخ انکارناپذیر است. این مکان مقدس با ویژگی‌های خاص خود بهترین فضا را برای عملیاتی کردن و استمرار پدافند غیرعامل فراهم می‌کند. بنابراین، بسترسازی فرهنگی برای مقابله با دشمن و آماده‌سازی روانی جامعه برای ناکام‌سازی دشمنان را می‌توان از نتایج و پیامدهای توجه به ساختن مسجد به عنوان اولین و مهم‌ترین اقدام پیامبر در بدو ورود به مدینه دانست. با ساختن این مسجد به وسیله پیامبر^(ص) در حقیقت، بنای نخستین پایگاه اسلامی کامل شد.

۴-۵. تظاهرات نظامی و مانورهای جنگی

از ماه هشتم نخستین سال هجرت تا رمضان سال دوم نمایش‌های نظامی مسلمانان به دستور پیامبر اکرم^(ص) ادامه داشت. این تظاهرات نظامی که در قالب تهدید خطوط بازرگانی قریش و تعقیب کاروان تجاری قریشیان در چندین مرحله انجام شد (ر.ک؛ همان: ۱۱۳)، به منظور نمایش توان رزمی و دفاعی مسلمانان و نیز ایجاد رعب و ترس در بین کفار و مشرکان برای افزایش بازدارندگی و نیز ایجاد آمادگی و کاهش آسیب‌پذیری مسلمانان در برابر تهدیدهای دشمن بود که از جمله کارآمدترین اقدامات و اهداف دفاع غیرعامل محسوب می‌شود.

۶-۴. به کارگیری اصل مکان‌یابی

مکان‌یابی به عنوان یکی از مهم‌ترین اصول پدافند غیرعامل عبارت است از انتخاب موقعیت مناسب برای استقرار یک کاربری به طوری که مکان مذکور بتواند با نیازهای خاص کاربری مربوط هماهنگ گردد (ر.ک؛ اسکندری، ۱۳۹۰: ۴۳). بر این اساس، انتخاب نقطه مناسب برای استقرار نیرو در نبردها باید به گونه‌ای باشد که بتوان بر سپاه دشمن اشراف داشت و مراقب حرکات آن بود. همچنین، نقطه‌ای برای استقرار نیروها برگزیده شود که حساسیت ویژه‌ای داشته باشد، به طوری که در صورت لزوم بتوان با مراقبت و حفاظت از آن نقطه، مانع نفوذ دشمن شد و آنان را تحت فشار قرار داد. در این مجال، تنها به پاره‌ای از نمونه‌های کاربرد این اصل مهم در تدابیر دفاعی پیامبر اسلام اشاره می‌شود.

۶-۴-۱. غار ثور مخفی‌گاه پیامبر (ص)

پیامبر اسلام بعد از خروج از منزل برای هجرت به مدینه، دور از چشم مأمورانی که به دنبال آن حضرت بودند، به سوی غار ثور حرکت نمود. موقعیت مکانی این غار در جنوب مکه بود، در حالی که مدینه در شمال مکه قرار داشت. پیامبر برای ابطال نقشه دشمن به طرف جنوب مکه رفت و در آنجا مخفی شد و پس از سه روز، از بیراهه و راه‌های صعب‌العبور خود را به مدینه رساند. معجزه ایجاد تارهای غلیظ عنکبوت و تخم‌گذاری پرندگان وحشی در دهانه غار نیز به یک اصل مهم دفاع غیرعامل، یعنی اصل فریب ارتباط می‌یابد که امروزه از طریق کور کردن سیستم اطلاعاتی دشمن، استفاده از سیستم‌های منحرف‌کننده برای گمراه نمودن دشمن و نیز ارسال اطلاعات گمراه‌کننده به منظور ایجاد تشکیک در اطلاعات دشمن به کار می‌رود.

۲-۶۴. موقعیت استراتژیک منطقه بدر

پیش از آغاز جنگ بدر، رسول خدا^(ص) وارد این منطقه شد و در کنار چاه بدر اردو زد. آنگاه درباره وضعیت استقرار سپاه خود با اصحاب مشورت کرد. حُباب بن منذر جلو آمد و گفت:

«ای رسول خدا! آیا تعیین این نقطه برای استقرار چیزی است که خداوند برای تو نازل کرده تا حتی یک گام از آن جلوتر نرویم و عقب تر نایستیم، یا آنکه این تدبیر و اندیشه جنگ و یک شیوه نظامی است؟ حضرت در پاسخ فرمود: تدبیر و اندیشه جنگ و یک شیوه نظامی است. حباب دوباره گفت: ای رسول خدا! اینجا نقطه مناسبی برای اردو زدن نیست. سپاهیان را تا نقطه ای پیش بر تا به نزدیک ترین چاه به اردوگاه دشمن برسی. سپس در آنجا فرود آی و آنگاه سایر چاه‌ها را که در آنجا وجود دارد، پُر کن و در کنار این چاه که انتخاب کرده‌ای، حوضی بساز و از آب پُر کن. سپس وارد جنگ شو تا بدین ترتیب آب برای نوشیدن داشته باشیم و آنان نداشته باشند. رسول خدا^(ص) نیز آن نقطه‌ای را که حُباب پیشنهاد کرده بود، برگزید و نیروها را در آنجا مستقر کرد» (ابن هشام، بی تا، ج ۲: ۴۰۲).

۳-۶۴. موقعیت استراتژیک منطقه اُحُد

پیامبر اسلام^(ص) در جریان جنگ اُحُد، با شناخت از موقعیت استراتژیک کوه اُحُد این منطقه را برای رویارویی با سپاه ابوسفیان انتخاب نمود. دامنه کوه اُحُد تا عمق دره پایین می‌رفت و مشرکان پایین تر از دامنه کوه زیر پای سپاه مسلمانان را لشکرگاه کرده بودند. پیامبر کوه را پشت سر سپاه خود نهاد و گروهی از تیراندازان را بالای کوه در مقابل شکاف جای داد تا دشمن از پشت بر مسلمانان نتازد و به آن‌ها سفارش کرد که در صورت غالب یا مغلوب شدن، آن مکان را ترک نکنند (ر.ک؛ ابراهیم حسن، ۱۳۸۵:

۱۲۳). در این جنگ، پیامبر صفوف مسلمانان را به گونه‌ای تنظیم کرد که کوه اُحُد پشت سر، مدینه پیش رو و کوه عینین در طرف چپ مسلمانان قرار گرفت.

۴-۷. جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات

ارزش کسب اطلاعات از اوضاع دشمن و آگاهی از اسرار و فنون نظامی و استعداد نیروهای دشمن، از گذشته تا امروز به قوت خود باقی است. فرماندهان نظامی پیوسته نیازمند اطلاعات به موقع از دشمن، زمین، شرایط آب و هوایی و... می‌باشند. امروزه برخی از اصول فعالیت‌های شناسایی عبارتند از: تمرکز، پیوستگی، دقت و قابلیت اطمینان که عموماً با سنجش از راه دور صورت می‌گیرد و می‌تواند در زمان صلح یا جنگ و یا تهدید با اهداف متفاوتی صورت پذیرد (ر.ک؛ اسکندری، ۱۳۹۰: ۵۲). شناسایی با توجه به اهداف، به انواع مختلفی تقسیم می‌شود که در جای خود درخور طرح است.

رسول خدا^(ص) به کسب اطلاعات از دشمن اهمیت بسیار می‌داد و هیچ نبردی را بدون جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات آغاز نمی‌کرد. آنچه در ادامه می‌آید، تنها نمونه‌هایی از توجه و اهتمام پیامبر در این زمینه است.

۴-۷-۱. جنگ بدر

در این جنگ، ستون رزمی اسلام در نقطه‌ای هماهنگ با اصل استتار موضع گرفت. چندین دسته از طرق مختلف شروع به کسب اطلاعات از کاروان قریش نمودند. تنها یکی از منابع خبری، دو غلام قریشی دستگیر شده بودند. حضرت از آن دو غلام تعداد نفرات قریش را جويا شد و چون اظهار بی‌اطلاعی کردند، پرسید: «روزانه چند شتر می‌کشند؟». گفتند: یک روز، ده شتر و روز دیگر نه شتر. پیامبر تخمین زد که شمار قریش باید میان نهصد و هزار تن باشد. آنگاه از سران سپاه دشمن کسب اطلاع نمود و

رو به اصحاب کرد و فرمود: شهر مکه جگرپاره‌های خود را بیرون ریخته‌است (ر.ک؛ سبحانی، ۱۳۸۵: ۴۸۲).

۴-۷-۲. جنگ اُحُد

قبل از حرکت سپاه قریش برای حمله به مدینه، عباس بن مطلب عموی پیامبر^(ص) که یک مسلمان غیرمتظاهر به اسلام بود، حضرت را از نقشه جنگی دشمن آگاه نمود (همان: ۵۲۵). همچنین، رسول خدا^(ص) حُبَاب بن مُنذر را برای کسب خبر از دشمن اعزام کرد و به او فرمود: «چون برگشتی، در حضور هیچ یک از مسلمانان به من گزارش مده، مگر دشمن را اندک یافته باشی». در پایان همین جنگ نیز به علی^(ع) مأموریت داد تا در پی مشرکان برود و ببیند چه می‌کنند. حضرت فرمود:

«اگر شتران خود را سوار شدند و اسب‌ها را یدک کشیدند، آهنگ مکه دارند و اگر بر اسب‌ها سوار شدند و شترها را پیش راندند، آهنگ مدینه کرده‌اند، اما به خدا سوگند که در این صورت، در همان مدینه با ایشان خواهم جنگید» (همان).

۴-۷-۳. جنگ خندق

رسول خدا^(ص) پس از خبر یافتن از اختلاف نظر و تفرقه‌ای که میان احزاب روی داد، حُدَيْفَه را برای بررسی وضعیت دشمن به میان آنان فرستاد. او خبر طوفان سختی را که خیمه‌های دشمن را پراکنده بود و ظرف‌های غذایشان را واژگون کرده بود، به پیامبر^(ص) داد. وی می‌گوید: «ابوسفیان در بین صفوف مشرکان فریاد زد که ای قریش، هر کدام دقت کنید و کناردستی خود را بشناسید. من پیشدستی کردم و از کسی که کنارم بود، نامش را پرسیدم. آنگاه به سوی سپاه اسلام برگشتم» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۲۶۲).

۴-۷-۴. غزوه بنی قریظه

هنگامی که پیامبر^(ص) در اثنای جنگ احزاب به وسیله مأموران خود از پیمان شکنی بنی قریظه آگاه شد، برای اطمینان، دو تن از افسران ارشد را مأمور ساخت تا اطلاعات دقیقی در این زمینه کسب کنند و فرمود:

«اگر راست بود، با اشاره و با رمز "عضل و قاره" سخن بگویند و اگر از وفاداری آنان به پیمان خود اطمینان یافتید، آشکارا و در حضور مردم بیان کنید. مأموران وقتی برگشتند، با رمز و کنایه، نقض عهد بنی قریظه را به پیامبر^(ص) اعلام نمودند. آنگاه حضرت^(ص) با صدای بلند دستور جهاد را با ندای "الله اکبر، آبشروا یا معشر المسلمین بالفتح" سر دادند تا مبادا روحیه سپاه اسلام با شنیدن پیمان شکنی بنی قریظه تضعیف گردد» (سبحانی، ۱۳۸۵: ۲۵۷).

بررسی مصادیقی از مدیریت نظامی پیامبر^(ص) در کسب اطلاعات قبل از شروع عملیات حاکی از این است که تقریباً در تمام جنگ‌ها این امر مستقیماً به وسیله ایشان یا افراد مورد اطمینان انجام می‌گرفت و از آنجا که پیروزی‌های نظامی در پیشبرد اهداف عالی اسلام و رسالت آن حضرت نقش بسزایی داشت، برای این کار اهمیت خاصی قائل بودند.

۴-۸. حفاظت از اطلاعات و اسرار نظامی

حفظ اسرار نظامی از طریق طرح، برنامه‌ریزی و تاکتیک بسیار ماهرانه امکان‌پذیر است. سرعت عمل، غافلگیری و پیروزی، منوط به داشتن اطلاعات جامع و دقیق از منطقه نبرد، امکانات دشمن، تجهیزات، تحرکات و استعداد نیروهای اوست. امروزه حفاظت اطلاعات سیستم‌های حیاتی و مهم از طرق مختلف، از جمله ایجاد اطمینان از نشت نکردن اطلاعات این سیستم‌ها و به‌روزرسانی سیستم‌های حفاظت و مراقبت اطلاعات، متناسب با پیشرفت تکنولوژی جاسوسی و کسب اطلاعات صورت می‌گیرد. با مطالعه در

سیره نظامی رسول خدا^(ص) درمی یابیم که ایشان همچنان که بر کسب اطلاعات از دشمن سعی بلیغ داشت، بر حفظ اسرار نظامی تأکید می ورزید تا دشمن به اهداف سپاه اسلام دست نیابد. در این مجال، تنها به دو نمونه از تاکتیک های آن حضرت در حفاظت اطلاعات نظامی اشاره می شود.

۱-۸-۴. سریه عبدالله بن جحش

رسول خدا فرمانی برای او نوشت و فرمود که تا دو روز راه نیمایید، آن را نخواند، آنگاه در آن بنگرد و به مضمونش عمل کند. عبدالله پس از دو روز راهپیمایی، نامه را گشود که متن آن چنین بود: «هرگاه در نامه ام نگرستی، همچنان رهسپار شو تا در نخله میان مکه و طائف فرود آیی. آنجا در کمین قریش باش و اخبارشان را برای ما جستجو کن» (پیشوایی، ۱۳۸۲: ۲۲۵).

۲-۸-۴. فتح مکه

پیامبر^(ص) در ماجرای فتح مکه نیت حقیقی و مسیر حرکت خود را برای هیچ کس روشن نکرد و آن را از خانواده خویش پنهان نمود. آنگاه سریه اُبی قتاده انصاری را به بطن اِضم فرستاد تا بدین وسیله نیت حقیقی خویش را در پرده استتار کامل قرار دهد (ر.ک؛ شیت خطاب، ۱۳۷۸: ۲۸۶). همچنین، فرمان داد که راه های اصلی مدینه را کنترل کنند تا اخبار مدینه به بیرون رسوخ نکنند. هنگامی که رسول خدا خواست برای فتح مکه عازم شود، رؤسا و سران قبائل را احضار، و اخبار و اسرار لازم را به آنان گفت و دستور داد تا زمانی که به محلی که حضرت برای آن ها تعیین کرده نرسیده اند، اخبار و اسرار را برای هیچ یک از نیروها و دیگران فاش نکنند. بنا بر آنچه گفته شد، حفظ اسرار یکی از مهم ترین شرایط اصل غافلگیری است که خود از مهم ترین اصول جنگ به شمار می رود.

۹-۴. به کارگیری طرح فریب دشمن

بخشی از علوم نظامی و یکی از ضرورت‌های مهم در میدان‌های نبرد در سطوح تاکتیکی و استراتژیکی، خدعه و فریب است. روایت مشهور «الحرب خدعة» که از پیامبر^(ص) نقل شده، در بسیاری از منابع تاریخی و حدیثی ذکر شده است (ر.ک؛ نیشابوری، بی تا، ج ۵: ۱۴۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۴: ۳۳۲؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸ق، ج ۴: ۱۱۳ و طوسی، ۱۴۱۴ق: ۲۶۱). ابن ابی‌الحدید نیز به این مطلب اشاره می‌کند که پیامبر صحابه را امر به خضاب می‌کرد تا در دید دشمن جوان به نظر برسند و مشرکان در جنگ از آنان بترسند؛ چرا که پیر بودن نشان ضعف است (ر.ک؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۳۳۷ق، ج ۱۸: ۱۲۲). نکته مهم اینکه در سیره پیامبر اکرم^(ص) غدر، خیانت و پیمان‌شکنی وجود ندارد. خدعه در جنگ راهی است برای شکست دشمن و حيله‌ای است که با آن می‌توان بهترین ضربات را بدون نامردی، خیانت و پیمان‌شکنی و زیر پا گذاشتن اصول انسانی به دشمن وارد ساخت (ر.ک؛ حاجی زاده، ۱۳۹۰: ۵۲-۳۹). تاریخ صدر اسلام مشحون از نمونه‌های بسیاری از به کارگیری اصل فریب در جنگ‌ها است که به پاره‌ای از آن‌ها اشاره می‌شود.

۹-۴-۱. غزوه بنی‌لحیان

به رسول خدا^(ص) گزارش دادند که قریش و هم‌پیمانانش برای جنگ با مسلمانان آماده می‌شوند. از این رو، تصمیم گرفت، به منظور تضعیف روحی قریش و دیگر قبایل و نیز تنبیه بنی‌لحیان که در محل آب رجیع به مبلغان اسلامی خیانت ورزیده بودند، به سوی آنان حرکت کند. پیامبر خدا^(ص) چنین وانمود کرد که آهنگ شام دارد تا بتواند بنی‌لحیان را غافلگیر سازد. از این رو، نیروهایش را به شمال حرکت داد و همین که از انتشار خبر حرکت خود بدان ناحیه مطمئن گردید، راه مکه را در پیش گرفت و با سرعت خود را به منزلگاه‌های بنی‌لحیان رسانید. اما آنان با گریختن به قله کوه‌ها موفق شدند که مال و جان خود را نجات دهند. در این هنگام، رسول خدا^(ص) بخش اعظم نیروهایش را در

گران گذاشت و در رأس دویست سوار به سوی مکه حرکت کرد تا به عسفان در شمال مکه رسید. هدف آن حضرت، تضعیف روحیه قریش بود، ولی آنان برای جنگ با وی بیرون نیامدند. مسلمانان در حالی که بر روحیه قبایل تأثیر گذاشته، آنان را به شدت از خود ترسانده بودند، با تحمل گرمای فراوان به مدینه بازگشتند (ر.ک؛ مهدوی دامغانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۴۰۶).

۲-۹-۴. جنگ خندق

در اثنای جنگ خندق و محاصره احزاب، مردی به نام نعیم بن مسعود اشجعی به محضر رسول خدا^(ص) آمد و گفت: یا رسول الله! من مسلمان شده‌ام، ولی هنوز همه، حتی قوم من مرا کافر می‌دانند. هر دستوری دارید، بفرمایید. حضرت فرمود: هر چه بتوانی این‌ها را از ما بگردان. نعیم بن مسعود با کسب اجازه از پیامبر^(ص) جداگانه با سران بنی قریظه و بزرگان قریش مذاکره نمود و با استفاده از طرح فریب به ایجاد اختلاف بین آنان پرداخت و با تضعیف روحیه هر دو گروه، رشته ارتباط و اعتماد قریش و بنی قریظه گسیخته شد و در پایان، کفار با ترس و واهمه اردوگاه را ترک کردند و پا به فرار گذاشتند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۲۰: ۲۰۷).

۳-۹-۴. فتح مکه

پس از پیمان‌شکنی کفار قریش، پیامبر^(ص) برای فتح مکه و بیرون آوردن قبله مسلمانان از چنگ قریش، دستور بسیج نیروها را صادر فرمود. یکی از تدابیر آفندی پیامبر^(ص)، مخفی نگاه داشتن قدرت و توان و نیز تحرکات سپاه اسلام بود، به طوری که تا نزدیکی مکه، هیچ کس از قصد پیامبر مبنی بر ورود به آن سرزمین و فتح آن آگاه نبود. زمانی که سپاه مسلمان به «سر الظهران» در نزدیکی مکه رسید، پیامبر^(ص) دستور داد تا هر یک از سربازان مشعلی برافروزند و این حلقه عظیم آتش، چنان رعب و وحشتی در دل دشمنان ایجاد کرد که از هر مقاومتی مأیوس شدند (ر.ک؛ دارابی، ۱۳۷۹: ۱۳۰). سفارش به

بی‌سروصدا بودن، دستور باز کردن زنگوله از گردن شترها و حرکت دادن مخفیانه نیروها را می‌توان تنها نمونه‌هایی از اقدامات و رفتارهای پیامبر^(ص) در راستای دفاع غیرعامل برشمرد (ر.ک؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۳: ۱۱۸۰).

۴-۱۰. دوراندیشی و آینده‌نگری

دوراندیشی به مفهوم ضرورت تفکر و اندیشه و نیز به کار بستن قدرت تخیل فرماندهان درباره مجموعه احتمالات دور و نزدیک است. آنان باید بدترین و کمترین احتمال‌ها را در محاسبه خود بگنجانند و نقشه هر گونه وضعیت احتمالی را ترسیم کنند تا هنگام نیاز آن نقشه‌ها را بدون تردید و تزلزل به کار بندند.

در ارتباط با نسبت مدیریت بحران و سناریو گفته می‌شود سناریو سندی است که با استفاده از حدس عالمانه و شبیه‌سازی فراگیر، شرایطی فرضی از آینده را به شکلی داستانی و تشریحی ترسیم نموده، اقدامات و الزامات ضروری برای حضور موفق در آن شرایط احتمالی را مشخص می‌نماید؛ به بیان دیگر، سناریو را ابزاری برای تحلیل سیاست‌ها و شناخت شرایط، تهدیدها، فرصت‌ها، نیازها و ارزش‌های برتر آینده می‌دانند (ر.ک؛ اسکندری، ۱۳۹۲: ۳۴). رسول خدا^(ص) صرف نظر از مسئله عصمت که بحثی کلامی است و یکی از مفروضات مهم این مقاله به شمار می‌آید، در همه فعالیت‌های نظامی و غیرنظامی به خوی نیک دوراندیشی آراسته بود. ایشان درباره ریز و درشت مسائل جنگ می‌اندیشید، برای هر کاری نیروی لازم را آماده می‌ساخت و با هوشیاری، احتیاط و بیداری کامل عمل می‌کرد. از این‌رو، در هیچ جنگی به وسیله دشمن غافلگیر نشد و در بیشتر غزوه‌ها دشمن را غافلگیر ساخت. نمونه‌های فراوانی از ژرف‌اندیشی و آینده‌نگری پیامبر^(ص) در رفتارها و فعالیت‌های نظامی و غیرنظامی ایشان قابل اشاره و استناد است که در این مجال به برخی از آن اشاره می‌کنیم.

۴-۱۰-۱. حفر خندق در جنگ احزاب

پذیرش پیشنهاد سلمان فارسی پیش از آغاز نبرد احزاب از سوی پیامبر^(ص) را می‌توان یکی از بارزترین نمونه‌های دوران‌دیشی شمرد که مصداق مکان‌یابی به شمار می‌رود؛ فرایندی که از طریق آن می‌توان بر اساس شرایط تعیین شده برای یک کاربری مشخص و با توجه به منابع و امکانات موجود، بهترین محل مناسب را تعیین نمود (ر.ک؛ ستاره و دیگران، ۱۳۸۹: ۹۳).

آن حضرت خود در حفر خندق با سایر مسلمانان مشارکت می‌نمود و جز برای سرکشی نگهبانان و مواضع دفاعی و نیز تشویق مؤمنان به پیکار و بالا بردن روحیه آنان موضع خویش را ترک نمی‌گفت. یک نیروی نگهبانی قوی را در مدینه گماشت تا از زنان و کودکانی که در خانه‌ها مانده بودند، حراست کند. مهم‌تر از همه اینکه پس از رسیدن لشکریان احزاب به حومه مدینه و پیمان‌شکنی بنی‌قریظه، آنگاه که خطر از درون و برون مسلمانان را تهدید می‌کرد، با وجود خندق آن، حضرت بر نیروهای زیر فرمانش تسلط کامل داشت (ر.ک؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۳: ۱۰۸۲).

۴-۱۰-۲. پذیرش شرایط صلح حدیبیه

پیش از این به فضای سخت و سنگین حاکم بر قرارداد صلح حدیبیه اشاره شد؛ شرایطی که مسلمانان در آن هنگام توان درک فواید آن را نداشتند، اما اندکی پس از آمدن به مدینه و استقرار در آن شهر، پیامدهای آن آشکار شد. این در حالی بود که پیامبر^(ص) با دوران‌دیشی و آینده‌نگری دریافته بود که پذیرش آن شرطها موجب پیروزی و تأمین آرامش مسلمانان خواهد بود؛ چنان‌که این آرامش، شمار سپاه اسلام را در فتح مکه به ده‌هزار تن رساند، در حالی که دو سال پیش از آن در غزوه حدیبیه تنها ۱۴۰۰ تن بودند. دستاوردهای صلح حدیبیه از اهداف بلندمدت رسول خدا^(ص) به

شمار می‌رفت که از زمان‌شناسی آن حضرت حکایت می‌کند. از جمله مهم‌ترین دستاوردهای صلح حدیبیه عبارتند از:

الف) شناخته شدن مسلمانان به عنوان رقیب قدرتمند قریش.

ب) گشوده شدن راه رسول خدا^(ص) برای هم‌پیمانی با قبایل.

ج) فاصله افتادن میان قریش و هم‌پیمان‌های سنتی آنان.

د) برقراری آرامش و فراهم شدن فرصت برای تبلیغ و گسترش اسلام.

ه) برانگیخته شدن افکار عمومی علیه قریش (ر.ک؛ شیث خطاب، ۱۳۷۸: ۱۳).

۴-۱۰-۳. سناریوی فتح مکه

هنگامی که رسول خدا^(ص) نقشه فتح مکه را تنظیم می‌فرمود، همه شواهد نشان‌دهنده شکست مشرکان بود، اما رسول خدا^(ص) همه تدبیرهای ممکن را برای کنترل بدترین شرایط اندیشید و کمترین احتمال‌ها را در محاسبات خود گنجانید. رسول خدا^(ص) فرمان داد ابوسفیان را در مدخل مکه متوقف سازند تا با عبور لشکر اسلام از مقابل دیدگانش، عظمت و شوکت مسلمانان را به یقین ببیند و با روحیه‌ای تضعیف‌شده، مردم مکه را از آن باخبر سازد. بدین ترتیب، احتمال وقوع هر گونه مقاومتی از سوی قریش از میان می‌رفت. ابوسفیان پس از دیدن نیروهای اسلام به برتری آنان نسبت به قریش اذعان کرد. منظور از این اقدام، از میان بردن هر گونه مقاومت احتمالی و پرهیز از غافلگیر شدن بود؛ چراکه در غیر این صورت، مسلمانان به دردمس می‌افتادند و تلاش‌های مسالمت‌آمیز پیامبر خدا^(ص) نقش بر آب می‌شد. از سوی دیگر، آن حضرت نیروهایش را به چهار ستون تقسیم کرد تا از چهار سوی وارد مکه شوند. این نقشه به آن حضرت امکان می‌داد تا به وسیله نیروهایی که قدرت عمل مستقل داشتند، شهر را از چهار جهت در محاصره بگیرد. به این ترتیب، امکان هر نوع مقاومتی را در همه

سو از میان برد. همچنین، با این نقشه موفق گردید نیروهای قریش را متفرق سازد تا هر گروه از آن‌ها جداگانه با ستون‌های سپاه اسلام روبه‌رو گردند و توان کافی نداشته باشند. پیامبر خدا^(ص) در حالی این تدبیرهای عملی را اتخاذ کرد که احتمال بروز مقاومت از سوی قریش بسیار ضعیف بود. هدف از این رفتار، جلوگیری از غافلگیر شدن نیروهای خودی با هر میزان خسارت و در هر شرایطی بود (ر.ک؛ سبحانی، ۱۳۸۳: ۸۰۵).

۴-۱۱. شعارها و راهکنش‌های روانی

شعارها و راهکنش‌های (تاکتیک‌های) روانی یکی از عوامل مؤثر پیروزی در جنگ‌هاست و مسلمانان از این تاکتیک‌ها بهره‌های فراوانی برده‌اند و در هر جنگی، طنین شعار خاصی از لشکر اسلام برمی‌خاست؛ از جمله: «یا محمد یا محمد، یا نصرالله اقترب» (در جنگ بدر)، «یا رضوان یا رضوان» (در جنگ طائف)، «یا اَحد و یا صمد» (در جنگ تبوک)، «نحن عبادالله حقاً حقاً» (در فتح مکه) و... در جنگ اُحُد هنگامی که مسلمانان با شکست عظیمی روبه‌رو شده بودند، دشمنان فرصت طلب فریاد می‌کشیدند: «أعل هبل: سرفراز باد هبل!»؛ یعنی این پیروزی ما به بُت پرستی مربوط است و اگر خدایی جز او بود و یکتا پرستی حقیقت داشت، شما پیروز می‌شدید. پیامبر متوجه شد که رقیب در لحظات حساس برنامه خطرناکی را اجرا می‌کند و سرگرم استفاده از فرصت است. از این نظر، فوراً به علی^(ع) و سایر مسلمانان دستور داد پاسخ این منادی شرک را چنین بگویند: «اللَّهُ أعلی و أجل: خدا بزرگ و تواناست» و این شکست به خدا پرستی ما مربوط نیست، بلکه معلول انحراف از دستور فرمانده است.

ابوسفیان باز دست از تبلیغ افکار مسموم خود نکشید و گفت: «نحن لنا العزى و لا عزى لكم: ما بُت عزى داریم و شما چنین بُتی ندارید». پیامبر دستور داد که مسلمانان همگی با آهنگ رسا جمله‌ای که از نظر وزن و سجع مشابه آن است، بگویند: «اللَّهُ مولانا و لا مولی لكم»؛ یعنی اگر شما به یک بُت که قطعه سنگ و یا چوبی بیش نیست، متکی هستید، تکیه‌گاه ما خداوند بزرگ و توانا است. منادی شرک بار سوم گفت: «امروز به

عوض روز بدر». مسلمانان به دستور پیامبر گفتند: «این دو روز هرگز با هم مساوی نیست، کشتگان ما در بهشتند و کشتگان شما در دوزخ». ابوسفیان در برابر این پاسخ‌های کوبنده مسلمانان سخت منقلب شد و با گفتن جمله «وعده ما و شما سال آینده»، راه خود را در پیش گرفت و میدان را به قصد مکه ترک گفت (برای آگاهی بیشتر در این زمینه، ر.ک؛ پیشوایی، ۱۳۸۲: ۲۴۲).

۴-۱۲. تقویت وحدت و رفع عوامل تفرقه

وحدت و همدلی از اصول مسلم پیروزی، تشتت و تفرقه از عوامل مهم زوال و اضمحلال است. توسعه، تقویت و تحکیم وحدت و همبستگی و دفع، رفع، طرد و هدم عوامل تفرقه‌افکن از اصول راهبردی در سیاست‌ها و برنامه‌های دفاعی پیامبر گرامی اسلام^(ص) است.

پیش از این، برخی سیاست‌ها و برنامه‌های وحدت‌آفرین پیامبر اکرم^(ص) مذکور افتاد. در اینجا به نمونه‌ای از اقدامات حضرت در راستای حذف موانع وحدت و همبستگی که در مقابله با توطئه مسجد ضرار و تخریب آن به عمل آمد، اشاره می‌شود.

گروهی از منافقان مدینه تصمیم گرفتند در دهکده قبا مسجدی در برابر مسجد مسلمانان بسازند و آنجا را پایگاهی برای توطئه علیه اسلام قرار دهند. منافقان پیش از حرکت پیامبر به سوی تبوک، اجازه ساخت این مسجد را از پیامبر خواسته بودند و ایشان تصمیم نهایی را به پس از مراجعت از سفر موکول کرده بود، ولی حزب نفاق در غیاب پیامبر^(ص) مسجد را ساختند و در مسیر بازگشت پیامبر از تبوک به مدینه از او خواستند که با خواندن چند رکعت نماز آنجا را افتتاح کند. پیامبر با وحی الهی از توطئه منافقان آگاه شد و دانست که مسجد ضرار به منظور ایجاد تفرقه میان مسلمانان ساخته شده است. بنابراین، دستور داد مسجد ضرار را با خاک یکسان کنند و تیرهای چوبی آن را بسوزانند

و به زباله‌دانی تبدیل کنند. به این ترتیب، پایگاه منافقان نابود شد و تنها حامی آن‌ها، عبدالله بن ابی، نیز دو ماه پس از جنگ تبوک در گذشت.

نتیجه‌گیری

پس از طلوع خورشید اسلام از افق جزیره‌العرب و دعوت همگانی پیامبر^(ص)، بسیاری از مشرکان و یهودیان ستیز و خصومت را آغاز کردند و برای محو اسلام و گروندگان اندک‌ش به جنگ دست یازیدند. مسلمانان نیز با نزول اذن جهاد (ر.ک؛ الحج / ۳۹) اجازه یافتند تا از دین خدا و کیان اسلام دفاع کنند. از آن پس، نبردهای متعددی میان مسلمانان، مشرکان و یهودیان رخ داد و آیات دفاع و جهاد به تدریج بر پیامبر اسلام^(ص) فروفرستاده شد. در این آیات، مبانی عقیدتی، اخلاقی، سیاسی و فقهی جهاد و دفاع و نیز پاره‌ای از مسائل تاریخی و نظامی نبردهای مسلمانان با تجاوزگران تبیین گردید.

افزون بر آیات، در سیره عملی پیامبر نیز ابعاد گوناگون جهاد و دفاع، به‌ویژه بُعد نظامی آن، مانند اصول و فنون جنگ، تاکتیک‌ها و شیوه‌های جنگی، آماده‌سازی و تجهیز لشکر، سازماندهی نیروها، جنگ روانی و... روشن شده‌است.

با بررسی تحلیلی جنگ‌های صدر اسلام به این نتیجه می‌رسیم که پیامبر اکرم^(ص) در صورتی می‌توانست به اهداف عالی خود دست یابد که برنامه دفاعی مناسبی داشته باشد. لذا ایشان هم طرح کلان نظامی داشت و هم در موقعیت‌های مختلف از تدابیر مناسب بهره می‌برد.

در این جستار که رهیافت‌هایی از کلام وحی و سنت نبوی در موضوع پدافند غیرعامل شناسایی و بررسی شده‌است، در تحلیل عوامل پیروزی مسلمانان صدر اسلام در مواجهه با جبهه کفر و استکبار به دو عامل عمده و مهم اشاره شده‌است که عبارتند از:

۱- فرماندهی هوشمندانه پیامبر^(ص).

۲- روحیه ایمانی و شهادت طلبانه رزمندگان اسلام.

در راستای این دو عامل اساسی، مهم‌ترین جلوه‌های دفاع غیرعامل در قلمرو دو محور اصلی زیر بررسی و تحلیل شد:

الف) جلوه‌های دفاع غیرعامل در قرآن مجید.

ب) جلوه‌هایی از دفاع غیرعامل در سیره نبوی (ص).

در محور نخست، آنچه از آموزه‌های قرآن کریم در زمینه پدافند غیرعامل استخراج شد، عبارت است از:

افزایش قدرت نظامی و توان دفاعی جبهه خودی و افزایش میزان بازدارندگی در دشمن، نمایش توان نظامی، اقدامات فرهنگی و عملیات روانی، اخبار به غیب و اطلاع‌رسانی به موقع، امدادهای غیبی، اختفا و استتار.

در محور دوم، با بررسی سیره دفاعی و استراتژی نظامی پیامبر اکرم (ص) این نتیجه حاصل می‌شود که به کارگیری فنون اصیل و نبوغ فوق‌العاده نظامی از سوی آن حضرت و اقتدای مسلمانان به ایشان در کسب پیروزی‌های عظیم در برابر دشمنان تأثیر فراوانی داشته‌است. مصادیق و جلوه‌های پدافند غیرعامل در سنت نبوی به شرح ذیل احصاء، بررسی و تحلیل شد:

رعایت اصول مدیریت در شرایط بحران، شناسایی فرصت‌ها و تهدیدها، به کارگیری اصول مکان‌یابی، جمع‌آوری، تجزیه و تحلیل اطلاعات، حفاظت از اطلاعات و اسرار نظامی، کاربست طرح فریب دشمن، دوراندیشی و آینده‌نگری، شعارها و راهکنش‌های روانی، تقویت وحدت و رفع عوامل فتنه‌آمیز و تفرقه‌انگیز.

به کارگیری اصول رفتاری پیامبر (ص) و جانشینان به حق آن حضرت در مقام اسوه و الگو از آن رو برای جامعه بشری حیات‌آفرین و هدایت‌بخش است که به تناسب هر عصر و زمانی قابلیت به کارگیری و استناد دارد. لذا انجام پژوهش‌هایی در راستای معرفی نظام

اخلاقی و رفتاری معصومان^(ع) در مواجهه با جریان‌های متخاصم در عصر کنونی برای جامعه اسلامی ما ضروری به نظر می‌رسد. بنابراین، استخراج و معرفی نمونه‌های عینی ناظر بر دفاع غیرعامل از زندگانی اهل بیت^(ع) به تفکیک هر امام معصوم برای پژوهش‌های آتی پیشنهاد می‌شود.

پی نوشت:

۱- ﴿لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾

منابع و مأخذ

ابن ابی‌الحدید، عزالدین ابو حامد. (۱۳۳۷ ق.). شرح نهج البلاغه. تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

ابن قاریاغدی، محمد حسین. (۱۳۸۷). البضاعة المزجاة (شرح کتاب الروضة من الکافی). تحقیق و تصحیح حمید احمدی جلفایی. قم: دار الحدیث.

ابن کثیر، اسماعیل. (۱۴۰۸ ق.). البدایة و النهایة. ج ۱. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

ابن هشام، عبدالملک. (بی تا). السیرة النبویة. بیروت: دار المعرفة.

ابوزهره، محمد. (۱۳۷۳). خاتم پیامبران. ترجمه حسین صابری. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

اسکندری، حمید. (۱۳۹۰). آمایش سوزمینی از منظر پدافند غیرعامل. تهران: بوستان حمید.

_____ . (۱۳۹۱). فرهنگ واژگان موضوعی. تهران: بوستان حمید.

_____ . (۱۳۹۰). آشنایی با مقدمات پدافند غیرعامل. تهران: بوستان حمید.

_____ . (۱۳۹۲). فرهنگ واژگان موضوعی پدافند غیرعامل. تهران: بوستان

حمید.

_____ . (۱۳۹۰). *دانش‌های پدافند غیرعامل ویژه دوره عمومی سطح ۲*.

تهران: بوستان حمید.

_____ . (۱۳۹۲). *الگوهای سناریونویسی در مدیریت بحران*. تهران: بوستان

حمید.

اصول جنگ. (۱۳۸۰). به کوشش جمعی از نویسندگان. قم: مرکز تحقیقات اسلامی.
باقری، مصباح‌الهدی. (۱۳۸۰). «جنبه‌هایی از مدیریت بحران پیامبر (ص)». *اندیشه صادق*.
س ۲. ش ۳۴. صص ۲۱-۳.

بهرام‌پور، ابوالفضل. (۱۳۸۹). *نسیم حیات*. قم: آوای قرآن.
پیشوایی، مهدی. (۱۳۸۲). *تاریخ اسلام*. قم: نشر معارف.

تشکری، محمود. (۱۳۹۰). «ارتباطات در بحران». *مطالعات مدیریت انتظامی*. د ۶. ش ۲.
صص ۲۹۶-۳۲۳.

حاجی زاده، یدالله. (۱۳۹۰). «انجام خدعه و ترک غدیر در سیره نظامی امام علی (ع)». *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*. س ۲. ش ۵. صص ۳۹-۵۲.
حرّ عاملی، محمدبن حسن. (بی تا). *وسائل الشیعه*. تحقیق شیخ محمد رازی. بیروت: دار
إحیاء تراث العربی.

حسن ابراهیم، حسن. (۱۳۸۵). *تاریخ سیاسی اسلام*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران:
جاویدان.

حسینی، مازیار. (۱۳۸۷). *مدیریت بحران*. ج ۱. تهران: نشر شهر.

حمیری معافری، ابن هشام. (بی تا). *السیره النبویه*. بیروت: دار المعرفه.
دارابی، علی. (۱۳۷۹). *تاریخ تحلیلی اسلام*. قم: انصاری.

درّی نوگورانی، حسین. (۱۳۹۴). *راهکارهای مبنایی برای دفاع اقتصادی از جمهوری اسلامی ایران*. تهران: سازمان پدافند غیرعامل.

دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۸۳). *سیره پیشوایان دینی*. تهران: نشر دریا.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۷۴). *مفردات الفاظ قرآن*. ج ۲. تهران: بی نا.

رحیمی، عبدالرفیع و علی غلامی فیروزجانی. (۱۳۹۴). «بررسی تاریخی سیاست‌های اقتصادی-دینی رسول خدا در مدینه». *پژوهش‌های تاریخی*. س ۷. ش ۲. صص ۸۸-۷۱

سبحانی، جعفر. (۱۳۸۵). *فروغ ابدیت*. قم: بوستان کتاب.
ستاره، علی اکبر و دیگران. (۱۳۸۹). *آمایش و مکان یابی از منظر پدافند غیرعامل*. بی جا: دانشگاه صنعتی مالک اشتر.

سیف، الله مراد. (۱۳۹۱). «الگوی پیشنهادی اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران». *آفاق امنیت*. س ۵. ش ۱۶. صص ۲۲-۵.

شیث خطاب، محمود. (۱۳۸۷). *الرسول القائد*. ترجمه عبدالحسین بینش. تهران: مرکز تحقیقات اسلامی ولی فقیه در سپاه.

طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان*. تهران: انتشارات فراهانی.
طبری، محمدبن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ الأمم والملوک*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۴۱۴ق.). *الأمالی النص*. تحقیق مؤسسة البعثة. ناشر: دار الثقافة. فردرو، محسن و دیگران. (۱۳۹۰). *ارزش‌های دینی حاکم بر دفاع غیرعامل*. تهران: نشر عابد.

فرهنگ‌نامه اصول فقه. (۱۳۸۹). به کوشش جمعی از محققان. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
فضل الله، محمدحسین. (۱۴۱۹ق.). *تفسیر من وحی القرآن*. بیروت: دار الملائک للطباعة والنشر.

قرائتی، محسن. (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
کلهر، رضا و دیگران. (۱۳۹۷). «ارتباط پدافند اقتصادی و اقتصاد مقاومتی». *فصلنامه پدافند غیرعامل*. د ۹. ش ۲. صص ۱۰۳-۱۱۳.

کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۴۲۹ق.). *اصول الکافی*. ط - دارالحدیث. قم: دار الحدیث. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق.). *بحار الأنوار*. ج ۲. بیروت: مؤسسة الوفاء. مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰ق.). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. ج ۳. بیروت: دار الکتب العلمیة.

مطهری، مرتضی. (۱۳۹۶). *سیری در سیره نبوی*. ج ۳۵. تهران: صدرا. معرفت، محمدباقر. (۱۳۹۷). *اعجاز بیانی قرآن*. بی‌جا: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.

مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامیة. موحدی نیا، جعفر. (۱۳۸۵). *مفاهیم نظری و عملی دفاع غیرعامل*. تهران: معاونت آموزش و نیروی انسانی ستاد مشترک سپاه، مرکز برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی. مهدوی دامغانی، محمود. (۱۳۶۹). *ترجمه منافی واقدی*. تهران: نشر دانشگاهی. نیشابوری، مسلم. (بی‌تا). *صحیح*. بیروت: دارالفکر.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی